

ONTOLOJİK AÇIDAN TASAVVUF, MİSTİSİZM ve MANEVİYATÇILIĞA DAİR YAKLAŞIMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Yrd. Doç. Dr. Esmâ SAYIN*

Öz

Tasavvuf, İslam'ın manevî yönü olarak tarif edilir. Aslında tasavvuf ya da sufizm, kişiliği kötü huylardan temizleme ve ruhu olgunlaştırma yoludur. Bu anlamda tasavvuf, insanı Allah'tan uzaklaştıran şeylerin hepsini terk etmektir. Bu bakımdan sufizm de denilen tasavvuf, peygamberlerin öğretisinin özüdür. Spiritüalizm denilen maneviyatçılık ise dinî, manevî ve ruhanî tüm konuları kapsar; dar anlamda da, dinî bir kavram olmaktadır. Spiritüalizm'in dinî anlamı, öteki dünya veya sonsuzluk gibi manevî kavramlarla bağdaştırılabilir. Kısaca spiritüalizm denilen maneviyatçılık, bir insanın dinî öğeleri manevî biçimde yaşaması demek değildir. Spiritüalizm, kişinin maddesel olmayan, madde ötesi ve ruhsal gerçekliği fark etmesidir. Mistisizm ise, inançların ve dinlerin manevî yönlerini ifade eden kavramın adıdır. "Tasavvuf ve sufizmin, İslam mistisizmi olduğu söylenebilir. Ancak tasavvuf veya sufizm, İslam dinine özel bir terim olup diğer dinlerin mistik anlayışlarından bazı yönleriyle ayrılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Spiritualizm, Mistisizm, Ontoloji, İlahî Aşk.

The Ontological Comparison of the Approaches Related to Sufism, Mysticism and Spiritualism

Abstract

Sufism is being described as the spiritual side of Islam. In fact, Sufism is the method to purify man from bad habits and to ripen the soul. In this sense, Sufism is to leave behind everything that moves man away from Allah. Hence, Sufism is the essence of the prophets' doctrine. Spiritualism covers all religious, spiritual and nonmaterial subjects; in a narrower sense, it is a religious concept. The religious meaning of spiritualism can be associated with spiritual aspects such as the afterlife or eternity. In short, spiritualism does not only indicate someone who experiencing religious elements in a spiritual way. Spiritualism is also realizing the nonmaterial, beyond material and spiritual reality. Mysticism on the other hand, is the name of the concept expressing the mystic aspects of beliefs and religions. "It can be said that Sufism is Islamic mysticism. However, Sufism is a unique term to Islam and with certain aspects, it separates form the mystic understandings of other religions.

Keywords: Sufism, Spiritualism, Mysticism, Ontological, Divine Love.

* Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü
esmasayin16@gmail.com

1. Giriş

“Tasavvuf, güzel ve yüksek olan her çeşit huyları edinme, çirkin ve aşağı olan her çeşit huylardan da kaçınma anlamına gelir”¹. “Bu manada o; kalp huzuru, dağınık olmayan zihinle Allah’ı zikretmek, sema ile vecde gelmek ve sünnete uygun bir şekilde davranışta bulunmaktır”².

“Tasavvuf, kalbi Allah’a bağlama sanatıdır. Aşk da, kalbi Allah’a bağlama sanatıdır. Öyleyse tasavvuf, bir ‘aşktır.’ Kalbin en ince, en hassas, en ruha dokunan ve en duygusal tarafını tasavvuf teşkil eder. Dolayısıyla tasavvuf dediğimizde ahlak, ruhsal zenginlik, derin bir hissiyat, ince bir düşünce ve bir insanın özüne dönme halini ifade ederiz. Tasavvuf huzuru, ahlakı ve Allah ile olan bağı temsil eder. Allah ile bütünlük kurmanın adıdır tasavvuf”³. O yüzden tasavvufî düşünce; insanları da, kâinatı da, peygamberi de bize bağlayan ve bizi de bütün ruhsal dinamiklerimizle Allah’a bağlayan bir düşünce sistemidir.

Maneviyatçılık ve mistisizm de, insanın ruhsal dünyasını anlamlandıran ve inançların-dinlerin manevî yönlerini ifade eden iki kavram olmasına rağmen tasavvufun sistematik yapısı, kapsayıcılığı ve ilahî kaynağı referans alması açısından -her ikisi de-tasavvuftan önemli derecede farklılıklar arz eder.

1.1. Ontolojik Açıdan Tasavvufun, Maneviyatçılığa Dair Yaklaşımlarla Karşılaştırılması

“Tasavvuf, karşılıklı dostluk ve sevgidir. Hiçbir kaygı duymadan Allah ile beraber olmaktır. Yakıcı bir ateştir. Aynı zamanda masivadan uzak kalmak, bilinmeyen tercih etmek, hayırlı olmayan şeyden uzaklaşmaktır. Bu anlamda kalbi Hakk’a bağlayıp, masiva ile ilgiyi kesmektir”⁴.

Kalbi Allah Teâlâ’ya bağlayıp O’nun dışındaki her şeyle bağı kesince insandaki manevî yön gelişir ve ruh manevî anlamda zenginleşir. Bu noktada “tasavvuf, İslam’ın manevî yönü olarak tarif edilir. O, ‘tasviye’ denilen kalp temizliği ve ‘tezkiye’ denilen nefis ile mücâhededir.”⁵ “Bazıları da onun varlığını, özünü ve doğasını mutlak hakikate ulaşma yolu olarak tarif etmişlerdir. Böylece tasavvuf ya da sufizm, kişiliği kötü huylardan temizleme ve ruhu olgunlaştırma yoludur.

“Spiritüalizm denilen maneviyatçılık ise, ‘spiritualis’ sözcüğünden türetilmiş olup ruhçuluk anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde dinî, mistik ve felsefî alanlarda pek çok akım, ekol ve gruplar kendilerine spiritüalist adını vermekteyse de; aralarında ilke, görüş ve kavram bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Aralarındaki temel ortak nokta, ruh denilen manevî bir unsurun

¹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, Daru'l-Hayr, Beyrut, 2003, s. 427.

² Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 428.

³ Esma Sayın, *Tasavvuf Terapisi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2014, s. 11.

⁴ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 33.

⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 28.

varlığını kabul etmeleridir. Fakat bunlardan bir kısmı, ruhun orijinal ve kendine özgü olduğunu kabul etmez. Yine bunların bir kısmı, ruhun sürekli gelişim içinde olması fikrine karşıyken; diğer yarısı ise, ruhun sürekli olarak tekrar yenilendiği fikrini kabul eder”⁶.

Bu açılardan bakılacak olursa tasavvufu maneviyatçılığın çok yakın bir anlam derinliğine sahip olduğu görünse de gerçekte tasavvuf, ruhun sürekli gelişim gösterdiği ilkesi üzerinden hareket eder; onun sürekli gelişim gösterdiği ilkesine maneviyatçıların bir kısmı gibi karşı çıkmaz. Ayrıca tasavvuf, kurumsal bir dinî yapının manevî yönünü ifade ederken; maneviyatçılık, kurumsal bir dinî yapının bağlayıcılığını kabul etme temeline dayanmaksızın manevî duyguların yaşanmasını ifade eder.

Tasavvuf, insanı Allah’tan uzaklaştıran şeylerin hepsini terk etmektir. Bu bakımdan tasavvuf, Rasûlullah efendimizin sünnet-i seniyyesine uymak, fazla konuşmayı, fazla yemeği ve fazla uykuyu terk etmektir. Bu nedenle sufizm de denilen tasavvuf, peygamberlerin öğretisinin özüdür. Kaynağı ilk insana kadar gider. Çünkü tohumu her insanın kalbinde mevcuttur”⁷.

“Spiritüalizm ise, geniş anlamda maneviyatçılık anlamında olup manevî ve ruhanî tüm konularını kapsar; dar anlamda da, dinî bir kavram olmaktadır. Spiritüalizm’in dinî anlamı, öteki dünya veya sonsuzluk gibi manevî kavramlarla bağdaştırılabilir.

Spiritüalizm’in sadece kesin sınırları ve temel anlayışı diğer manevî düşünce alanlarından farklıdır. Fakat çoğu sözcüklerde anlayış olarak birbirlerinden farklı olmalarına rağmen dindarlık ve spiritüalizm (maneviyatçılık) eşanlamlı olarak verilir. Spiritüalizm, büyük dinlerde de yer yer geçmektedir”⁸. Bu bağlamda spiritüalizm denilen maneviyatçılık, takvaya ve tanrıya giden bir yol olarak da ele alınabilir.

Görüldüğü üzere büyük dinlerde maneviyatçılığın ön gördüğü dindarlık ilkesi, birbiriyle tam bir bütünlük arz etse de; tasavvufun özünü oluşturan İslam’ın ön gördüğü dindarlık ve Hz. Peygamber’in tecrübe ettiği örnek dindarlık çerçevesinde daha özel bir anlam derinliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

“Tasavvuf, insanın kendisini keşfetme yoludur. Dinî kurallara bağlı dogmaları esas alan bir olgu değildir. Tasavvuf, ‘Ben kimim? Nereden geliyorum? Ve nereye gideceğim?’ sorularını soran kişilerin, sorularına cevap bulabileceklerine inandıkları bir yoldur. Böylece o, insanı Allah’tan uzaklaştıran

⁶ Hazrat Inayat Khan, *Philosophy, Psychology, Spiritualism, Mysticism*, International Headquarters Sufi Movement Press, New York, 1979, s. 186.

⁷ Mahmud Esad Coşan, *Tasavvuf Tarihi ve Tasavvufî Şahsiyetler*, Seha Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 27.

⁸ Geoffrey Parrinder, *Spiritualism in the World's Religions*, Oxford University Press, New York, 1976, s. 8

şeylerin hepsini terk etmektir. Bu bağlamda tasavvufun çok önemli iki boyutu vardır: Bu boyutlar, yatay ve dikey boyut olarak tasvir edilebilir. Dikey boyut, insanın iç yaşamını keşfetmesi ve onun özünü bulmasıdır. Yatay boyut ise, insanlara hizmet etmek ve dünyevî ilişkileri uyum, güzellik ve sevgi boyutunda ayarlamaktır⁹.

Buna karşılık “maneviyatçılığın sadece aşkın boyutun farkındalığı vasıtasıyla ortaya çıkanı tecrübe etme veya bireyin olgun bir var olma tarzını yakalaması hali olduğunu ifade edebiliriz. Her ne olursa olsun o, insanın nihaî olan bir gücü düşünmesi, kendilik(self) ve yaşam(life) gibi kesin tanımlanabilen değerler vasıtasıyla karakterize edilen bir var oluş tarzı olarak da düşünülebilir”¹⁰.

Böylece tasavvufun da maneviyatçılığın da, ontolojik anlamda insanın kendisinden aşkın ve üstün olan sonsuz bir varlık karşısında kendisini fark etme ve keşfetme amacına hizmet ettiği söylenebilir. Böylece insan, var oluşsal soru ve sorunlarına tatmin edici bir cevap bulabilir. Fakat daha özel bir kapsamda tasavvuf, kulu Allah Teâlâ’dan uzaklaştıran her engeli ortadan kaldırarak sınırsız gücün nihaî etkisini sınırlı bir güce sahip olan insan üzerinde hâkim kılabilir.

“Kimi psikologlar spiritüalizmi, var oluşun en önemli ayrıcalıklarını bilmek, özellikle kişinin kendi varlığının ve kendi gücünün farkındalığını yaşaması olarak tanımlar. Yani kısaca spiritüalizm denilen maneviyatçılık, bir insanın dinî öğeleri manevî biçimde yaşaması demek değildir. Aynı zamanda spiritüalizm, kişinin maddesel olmayan, madde ötesi ve ruhsal gerçekliği fark etmesidir.

Maneviyatçılık; aşkın varlık, en büyük güç ya da uyanış, anlayış gibi konuları ele alır. Bu inanışta sorgulayıcı tutum, inanarak kabul etme, bilinçli olarak edimlerde bulunma da savunulmaktadır¹¹. Bu gerçekliklerden farklı olarak tasavvufta ise, bir insanın dinî öğeleri manevî biçimde yaşaması esastır. Tasavvuf, Allah ve Rasûlü’nün ilkelerine kayıtsız ve şartsız kesin bir bağlılık ve itaati şart koyar. Bu ilkelere uymak, emirdir; bu emirlerin doğruluğunu sorgulamamak esastır.

“Tasavvufa göre, bilginin kaynağı akıl, nakil ve vahiy olmak üzere üçtür. O, her üçünü de kabul etmekle beraber vahyin özel bir şekli olan ilhama dayanır. İlhamın ancak arınmış, temiz bir kalbe gelebileceğine inanılır. İlham ise, peygamber olmayan insanlara Allah’ın bildirmesidir. Şeriat ve Kur’ân yargıları da dâhil olmak üzere, söze dayanan teorik bilgilerin tümü, sözel bilgidir. Bu bilgiler dıştan okunarak elde edilebilir. Oysa iç bilgi, dıştan okunarak elde

⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21.

¹⁰ Brian J. Zinnbauer, Kenneth I. Pargament, Allie B. Scot, *The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects*, Bowling Green State University, Blackwell Publishers, Malden, 1999, s. 892.

¹¹ Zinnbauer, a.g.e., s. 893.

edilemez, bu bilgi insanın içinden doğarak gelir ve gerçek bilgi budur"¹². Maneviyatçılıkta da, sezgisel bilgiye tasavvufun verdiği değer kadar değer verilir. Bu bağlamda sezgisel bilgi de, aklî bilgi kadar önemli olmakla beraber gerçekliğin değerlendirilmesinde de hayati bir değere sahiptir.

Din psikologları, spiritüalizmin ana düşüncesini maneviyata yönelme olarak tanımlar. Onlara göre, spiritüalizm bencillikten tamamen uzak, materyalist olmayan bir düşüncenin merkezinde olmaktadır. Transpersonel psikologlar da, spiritüalizmi, tek bir gerçeğin olduğunu algılama ve ruhsal gerçekliği bilme olarak tanımlar. "Bu açıdan transpersonel psikoloji, hem Batı bilimi hem de Doğu bilgeliğine başvurarak insan potansiyellerinin gerçekleştirilmesine yönelik her iki gelenek bilgisini bütünleştirmeyi amaçlar. İlgi alanı oldukça geniştir.

Aşkın ihtiyaçlar, bütünleştirici bilinç, doruk deneyimler, vecd, mistik deneyim, meditasyon, ruhsal yönelimler, var oluş, öz, mutluluk, merhamet, huşu, kendi kendini aşma gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır"¹³. Dışarıdan bakıldığında maneviyatçılık gibi transpersonel psikolojinin de, tasavvufla ortak konu ve çalışma alanları olduğu düşünülse de, aslında her ikisi de; metotları, konuları ele alış tarzları ve mevcut konulara yükledikleri anlamlar göz önüne alındığında dikkate değer farklılıklar olduğu ortaya çıkar.

Son zamanlarda büyük din grupları ve mezhepler, farklı bir şekilde manevî akımlar ortaya çıkarmaktadır. "Manevî inanışlar ve farklı dinler, birbirlerinden etkilenecek ve birbirlerini kabul ederek farklı dinî gruplar oluşturabilir. Bu manada manevî yaşamla ilgili pek çok tanım, manevî tecrübenin bir boyutuna işaret etmektedir. Bu durumu yaşamda bir anlam arama, aşkınlıkla ya da yüce bir varlıkla karşılaşma, bir bağlanma hissi, nihaî bir gerçek ya da en yüksek değer arama, gizemli bir varlığa saygı ve minnettarlık maddeleri altında toplayabiliriz"¹⁴.

Günümüzde ortaya çıkan manevî akımlar, büyük dinlerin ilkelerini kabul edenler veya etmeyenler ya da kurumsallaşmış bir dinî öğretiye sahip olanlar veya sahip olmayanlar olarak çeşitlilik arz ederken; tasavvuf, sadece İslam dininin ilkelerini ve manevî yaşantısını merkeze alır.

1.2.Ontolojik Açıdan Tasavvufun, Mistisizme Dair Yaklaşımlarla Karşılaştırılması

"Tasavvufta akıl dışında bir diğer bilgi kaynağı da, 'nakil'dir. İman, vahye dayanan nakle teslim olmak demektir. Bu görüşe göre, iman ispat gerektirmez. Tasavvuf, bu iki görüş arasında bilginin başka bir kaynağı olduğu iddiasındadır.

¹² Gölpinarlı, a.g.e., s. 67.

¹³ Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2009, s. 11.

¹⁴ Parrinder, a.g.e., s. 17.

Nefsini temizleyip Allah'tan gelen ilhamlara hazır hale getiren bir veliye Allah'ın izni ile bilinmeyenlerin kapısının teker teker açıldığına inanılır"¹⁵.

Buna karşılık "mistisizm, inançların ve dinlerin manevî yönlerini ifade eden kavramın adı olmasına rağmen mistikler; yaşadıkları din, kültür ve medeniyet ortamında şekillenirler. Bu nedenle kavram olarak bu şemsiyenin altında inceleneler de, birbirlerinden farkları vardır"¹⁶. "Tasavvufun veya sufizmin, İslam mistisizmi olduğu söylenebilir. Ancak tasavvuf veya sufizm, İslam dinine özel bir terim olup diğer dinlerin mistik anlayışlarından bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Sufizm veya tasavvufun mistisizm'den ayrılan başlıca yönleri şunlardır:

"Mistisizm'de ısrab önem taşıdığı hâlde tasavvufta ısrabın özel bir yeri yoktur. Tasavvufta terbiye metotları, fertlerin karakter yapılarına göre farklılık arz ettiği hâlde mistisizmde, bu farklılık ve zenginlik yoktur. Tasavvufta mânevî yükseliş için ferdî gayret esas olduğu hâlde, mistisizmde yoktur. Mistik, sadece vecd ehli olduğu hâlde; sûfi, hem vecd ehli hem de ilim talibidir"¹⁷.

"Şeriat kapısı, hakikat yolculuğunun ilk ve en temel basamağıdır. Dinin şekil ve uygulamayla ilgili kurallarını belirler. Bu mertebe, seyr-ilallâh denilen Allah Teâlâ'ya yolculuk olarak isimlendirilir. Tasavvufta göre, saf ve kâmil insan olma düşüncesi, tarikat terbiyesi ve zikirler suretiyle olgunlaştırılır. Sufiye göre, şeriat kabuktur. Amaç ise, öz kabul edilen tasavvuf yoluna ulaşmaktır. Buradaki seviye, seyr billâh denilen Allah ile birlikte yürümek olarak tarif edilir"¹⁸.

"Tasavvufta zikir, bazen şeyh ile birlikte bulunmak suretiyle yapılır. Mistisizmde, böyle bir esas yoktur. Mistisizm, ruhun cesede hâkimiyetini sağlama yoludur. Tasavvuf ise, ruhun arındırılıp Allah Teâlâ'ya erdirilmesidir. Tasavvufta peygamber yoluyla Allah'a ulaşmak vardır. Mistisizm'de peygamber veya bir mürşid-i kâmil yoktur.

"Tasavvuf, şeriat kurallarının üzerine bina edilmiş olup İslam dininin bir yüzüdür. Tasavvuf, İslam'dan bağımsız düşünülemez. Mistisizm ise, sadece İslam diniyle beraber tasvir edilemez. Tasavvufun ahlak kuralları, tamamen İslam peygamberinin sünnet denen sözlü ve fiilî hareketlerine dayanır. Tasavvuf, özel anlamıyla sünneti harfiyyen yerine getirmektir. Mistisizmde, insanın nereden başlayacağı ve nereye ulaşacağı pek bilinmez. Tasavvufta ise, başlangıç, olgunlaşma ve bu yolculuk esnasındaki metot çok önemlidir"¹⁹.

¹⁵ Gölpinarlı, a.g.e., s. 56.

¹⁶ Rosemary Ellen Guiley, *Encyclopedia of Mystical & Paranormal Experience*, Academic Press, New York, 1997, s. 154.

¹⁷ Cavit Sunar, *Mistisizm Nedir?*, Kılıç Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 116.

¹⁸ Hazrat Inayat Khan, *Sufi Mysticism*, International Headquarters Sufi Movement Press, New York, 1980, s. 87.

¹⁹ Khan, a.g.e., s. 88.

“Mistisizmde şeyhe bağlanma yoktur. Tasavvufta ise, bu durum ikinci doğum olarak tasvir edilir. Mistisizmde, bir mürşitler silsilesi yoktur. Hâlbuki tasavvufî terbiyenin ortak vasıflarından bir tanesi de, silsiledir. Mistisizmde, şeyh olmadığı için onun telkin edeceği evrat ve ezkâr da yoktur. Tasavvufta ise, mürit bu çizginin dışına çıkmaya yetkili değildir”²⁰.

“Mistisizmde, teknik kurallara rastlanmaz. Hâlbuki tasavvufta, tarikatların adap-erkân denilen özel kuralları bulunmaktadır. Mistik hallerde bir kendinden geçiş söz konusudur. Mistik haller gelir ve geçer, bir daha bu hal bulunmayabilir. Sufinin elde ettiği feyzi ise, kimse geri alamaz. Mistisizmde, hiyerarşi yoktur. Tasavvufta ise, piramide benzer bir yapı vardır. Herkesin yeri bellidir”²¹.

2. Sonuç

“Tasavvuf bir ruh hayatı, bir manevî merkezli yaşam tarzı, bir duygu ve yaşayış hali, en önemlisi ruh-kalp-akıl bütünlüğüdür. Bu nedenle onu yaşayanlar ve onun ne olduğunu açıklamaya çalışanlar, kendi yaşayış ve anlayışlarına dair tanımlamalarda bulunmuşlardır. Ancak insanı tanımlamak ne kadar zorsa, tasavvufu da bir tanımın daraltıcı etkileri içerisine dâhil etmek o kadar zordur. Çünkü tasavvuf, insanın en derin ve en olağanüstü yönü olan manevî ve ruhsal tecrübelerinin yaşanmış halidir.

Gerçekte tasavvuf, insan-hayat ve dünyaya ilişkin kavrayışımızın derinleşmesinde bize çok önemli imkânlar sağlar. Tasavvufî anlayış, varoluşsal ve kalıcı değerlerin ne olduğunu anlamanın ve kendimizi keşfetmenin son derece önemli bir yoludur. Kendini keşfeden insan, tasavvuf sayesinde ‘Kendini’ ve ‘Rabbini’ tanır. Ahlakî ve manevî değerlerin güzelliğinin somut bir şekilde hissedilmesinde de tasavvuf, çok önemli katkılarda bulunur. Tasavvufun bizde bir yandan var oluşa ilişkin en derin hissedişleri, öte yandan da en yüce duyguları ve en asil düşünceleri uyandıran bir hayatın dışı vurumu olduğu anlayışı hiç de yabana atılacak bir görüş değildir”²².

Bu noktada manevîyatçılığın ve mistisizmin de, tasavvufun ön gördüğü manevî yaşam tarzını ve insan-hayat ve dünyaya ilişkin kavrayışımızın derinleşmesinde insana var oluşsal bir anlam hissi oluşturduğu görülse de, gerçekte onların tasavvuf kadar sistematik, ilahî sınırları belli ve ibadet bilinci güçlü olmadığı açıktır. Bu durum da, tasavvufun kapsama dayalı gücünü göstermektedir.

²⁰ Kara, *a.g.e.*, s. 16.

²¹ Kara, *a.g.e.*, s. 17.

²² Sayın, *a.g.e.*, s. 12.

3. Kaynaklar

- KUŞEYRÎ, A., 2003, "*Risâletü'l-Kuşeyrî*", Daru'l-Hayr, Beyrut.
- SAYIN, E., 2014, "*Tasavvuf Terapisi*", Nesil Yayınları, İstanbul.
- KARA, M., 1999, "*Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*", Dergâh Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, H.K., 2002, "*Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*", Ensar Neşriyat, İstanbul.
- KHAN, H.I., 1979, "*Philosophy, Psychology, Spiritualism, Mysticism*", International Headquarters Sufi Movement Press, New York.
- COŞAN, M.E., 2008, "*Tasavvuf Tarihi ve Tasavvufî Şahsiyetler*", Seha Neşriyat, İstanbul.
- PARRINDER, G., 1976, "*Spiritualism in the World's Religions*", Oxford University Press, New York.
- GÖLPINARLI, A., 2010, "*Tasavvuf*", Milenyum Yayınları, İstanbul.
- ZINNBAUER, B.J. - PARGAMENT, K.I. - SCOT, A.B., 1999, "*The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects*", Bowling Green State University, Blackwell Publishers, Madlen.
- HÖKELEKLİ, H., 2009, "*Psikolojiye Giriş*", Düşünce Kitabevi, Bursa.
- GUILEY, R.E., 1997, "*Encyclopedia of Mystical & Paranormal Experience*", Academic Press, New York.
- SUNAR, C., 1979, "*Mistisizm Nedir?*", Kılıç Kitabevi, İstanbul.
- KHAN, H.I., 1980, "*Sufi Mysticism*", International Headquarters Sufi Movement Press, New York.